

ВІД КОЗАКА ДО ДВОРЯНИНА: ОСНОВНІ ВІХИ НОБІЛІТАЦІЇ ЗАПОРОЗЬКИХ СТАРШИНСЬКИХ РОДІВ

Визнання за запорозькою старшиною колективних прав та привілеїв російського дворянства значно випереджувало персональну формальну нобілітацію кожного зі старшин. Перший крок до подібного визнання було зроблено напередодні ліквідації Січі. Одним з розпоряджень про поземельний устрій Новоросійської та Азовської губерній 1774 р. колишня запорозька старшина, незалежно від наявності обер-офіцерського рангу, наділялася рівними з російським дворянством правами: “Тіж які не з дворян і не мають обер-офіцерських чинів та не з малоросійських шляхтичів або запорозьких старшин, чю землю після заселення затверджувати у довічне та спадкове володіння, ті землю мають до смерті своєї, а після смерті, якщо у їх дітей не буде обер-офіцерського чину, через півроку такі маєтки продати повинні кому-небудь з вищезгаданих звань” [1; арк. 7]. 3 липня 1775 року у Новоросійській та Азовській губерніях, між якими були поділені “запорозькі вольності”, розпочинається масштабна роздача земельних ділянок запорозьким старшинам [2; 570].

Серпневий Маніфест Катерини II декларував отримання старшиною російських рангів: “... всім же старшинам, хто служив добре і має схвалення від Наших військових начальників оголосити Нашу імператорську милість, що вони відповідно службі та званню отримають ступені” [3; 190-193]. Однак до претендентів на російське дворянство з числа колишньої старшини влада підходила вибірково, з врахуванням минулих рахунків та теперішньої їхньої лояльності.

Після того, як Запорозька Січ була оточена російськими військами та здалася, частину старшини було заарештовано та віддано до суду: кошового П. Калнишевського, суддю П. Головатого, писаря І. Глобу, полковників Степана Гелеха, Івана Кулика, Івана Гараджу, Харько Чепігу, Мойсея Чорного. Через військові суди по фортецях пройшли також старшини Йосип Параліч, Корнелій Яловий, Василь Пишмич, Макар Ногай, Василь Пугач, Давид Білий, Андрій Порохня. Накладено секвестр на майно, зимівники, табуни, отари. Конфіскації, як цілком справедливо визнає Н. Полонська-Василенко, відбувалися не з метою ліквідації заможних господарств запорозької старшини. Недоторканим, наприклад, залишається велике господарство Миколи Рудя [4; 47]. Комплекс репресивних заходів, зорганізованих російським урядом, був спрямований, перш за все, проти старшини, яка брала участь у збройних сутичках на кордоні Новоросійської губернії і носив скоріше показовий характер. Частина старшин, серед яких Василь Пишмич, Макар Ногай, Харько Чепіга, були оправдані вже в 1776 році.

Щодо старшини, яка не підлягала арештам та конфіскаціям, то для неї відразу постали нові перспективи. 7 серпня 1779 року Г. Потьомкін рекомендував Військовій колегії нагородити 69 колишніх запорозьких старшин армійськими чинами [5; 208-209]. У 1783 р. армійські чини та жалування отримали Ф. Федоров, Х. Чепіга, С. Білий та кілька інших старшин, які брали участь у зібранні козаків до військових команд.

Процес нобілітації запорозької старшини помітно прискорився після того, як Г. Потьомкін очолив Військову колегію. За розпорядженнями Г. Потьомкіна колишній запорозькій старшині загальною кількістю більше 150 чол. були надані армійські ранги від прапорщиків до пример-майорів. Тільки за наказом голови Військової колегії від 25 грудня 1788 р. чини полковників російської армії одержали І. Подлесецький та З. Сутика, 9 полковників одержали армійський чин майора, 11 чол. – чин капітана, 46 чол. – чин поручика [6].

В останній чверті XVIII ст. ранги козацьких формувань та пікінерних полків Південної України не були співвіднесені з російськими армійськими рангами. Армійські ранги надавалися колишнім запорозьким старшинам вибірково, у вигляді нагороди або для заохочення напередодні та після військових кампаній. Традиційно значимі для старшини козацькі ранги (осавул, сотник, хорунжий) роздавалися активніше. Проте вони не надавали їх носіям певного правового статусу, тому держава навіть не контролювала їх надання. Розповідаючи про свою службу у Чорноморському козацькому війську, І. Мігрін дивувався: “... прийшло від Головатого розпорядження, щоб мене зарахувати до списку хорунжих. Це – офіцерське звання, потрібно б було отримати затвердження на чин від височайшої влади, але тоді було якось просто: за одним розпорядженням Головатого я зробився хорунжим” [7; 9].

Козачі чини Чорноморського війська, офіцерський штат якого складався з колишньої запорозької старшини, були прирівняні до армійських рангів лише сенатським указом від 13 листопада 1802 року. Військовий старшин та полковників зрівняли з армійськими майорами (VIII клас за Табелем про ранги), полкових осавулів – з ротмістрами (IX клас), сотників – з поручиками (XII клас). Чину хорунжого відповідав ранг корнета (XIV клас) [8]. І. Мігрін та інші старшини, які на той час продовжували службу у війську, були нобілітовані на підставі цього указу [7; 12-13].

Проте для більшості запорозьких старшин, які пішли у відставку з козацькими рангами та залишилися у краї, процес нобілітації був пов’язаний із певними труднощами. Показовою в цьому контексті є історія становлення дворянського роду Гнедіних. Антін Павлович Гнедін, колишній запорозький старшина Гніда, служив у Чорноморському козацькому війську. Пішов у відставку в чині полкового осавула після Очаківської військової кампанії [9]. Оселився в своєму маєтку та був внесений дворянськими зборами Катеринославської губернії до

дворянської родовідної книги. У 1819 р. при перевірці Герольдією рішення дворянських зборів з'ясувалося, що Антін Гнедін не може бути визнаний російським дворянином на підставі чину полкового осавула [10, арк. 2-3 зв.]. Катеринославським дворянським зборам було наказано негайно відібрати у нащадків померлого на той час А. Гнедіна помилково видану грамоту [10, арк. 4-6]. 10 жовтня 1827 р. Герольдія розглядала скаргу сина А. Гнедіна Тіта Антоновича та остаточно вирішила відмовити Гнедіним у дворянстві. Впродовж 1828-1830 рр. Тіт Гнедін послідовно звертався з проханням про залишення його та його братів у дворянському званні до Сенату, до Миколи І, до Міністерства юстиції, проте так і не отримав позитивної відповіді [10, арк. 12]. Лише у 1852 р. представник третього покоління Гнедіних, Дмитро Титович, добився формального визнання дворянства свого роду. Д. Гнедін був nobilitований на підставі його власного обер-офіцерського рангу – чину штаб-ротмістра.

До родоводу дворянського роду Гнедіних, представленому Д. Гнедіним до Герольдії разом з іншими документами на дворянство, внесений лише він сам разом з дружиною Ольгою [11, арк. 15]. Разом з тим у своєму формулярному списку Д. Гнедін зазначає своє походження “з дворян”. Д. Гнедін, добре обізнаний із порядком nobilitації, склав свій родовід для Герольдії за формально-правовою точкою зору: він – перший в роду, хто отримав дворянство. Формулярний список складався зі слів Гнедіна та для Герольдії не передбачався. Тому тут, як, власне, і у мемуарах Д. Гнедіна, зафіксоване його ставлення до свого роду, сприйняття свого походження як дворянського.

Історія nobilitації роду Гнедіних дуже типова. Так само, як у випадку з А. Гнедіним, у перші два десятиліття XIX ст. Герольдією були заперечені рішення південноукраїнських дворянських зборів щодо дворянського звання Руденка, Глоби, Нагнибіди, Шостака, Чернявського, Вірменки, Перехриста, Головка, Гладкого, Сухіни, Неїжмака, Гараджі та інших. Згодом їх нащадкам вдалося отримати російське дворянство – Чернявському у 1834, Руденку у 1844, Вірменку – у 1846 р. [12; арк. 2, 15, 19, 20]. Позбавлення дворянського статусу не змінювало звичного укладу життя поміщиків – колишніх запорожців [13]. Тяганина навколо питання дворянства тривала десятиліття. Тим часом дорослішали діти, батьки намагалися дати їм добру освіту та виховання, щоб, за висловом Дмитра Гнедіна, “Москва не закловала” [9; 134]. Врешті решт, на військовій або цивільній службі нащадки старшинських родів досягали посад та рангів, які давали формальні підстави називатися дворянами.

Джерела та література:

1. Російський державний військово-історичний архів (РДВІА), ф. ВУА, оп. 1, спр. 18337: План о Новороссийской и Азовской губерниях.
2. Беднов В. Материалы для истории колонизации бывших запорожских владений // ЛЕУАК. – 1913. – Вып. 9. – С. 168-215.
3. ПСЗР. 1775 – 1780 гг. – СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Т. XX. – 1034, 10 с.
4. Полонська-Василенко Н. Д. До історії першої Новоросійської губернії (1764-1774) / Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен: Дніпрові хвилі, 1965. – Т. 2. – С. 29-51.
5. Эварницкий Д.И. Сборник материалов для истории запорожских казаков. – СПб.: Тип. И.Н.Скорородова, 1888. – XIX, 248 с.
6. РДВІА, ф. 52 “Г.О. Потьомкін”, оп. 1, спр. 347, ч. 3: Рапорты М.В. Каховского о переводе, назначении и увольнении со службы, производстве в чины офицеров с приложением послужных списков и прошений о переводах 15 декабря 1787 – 15 марта 1789 года.
7. Мигрин И. Похождения или история жизни Ивана Мигрина, черноморского казака (1770-1850 гг.) // Русская старина. – Т. 23. – 1878. – С. 1-32.
8. Проблемы признания и утверждения в правах российского дворянства высших сословий народов Российской империи и иностранных дворян. – СПб.: Вирд, 1997. – 48 с.
9. Гнедин Д.Т. Мои воспоминания // Русское богатство. – 1893.– № 5. – С.141-164. – № 6. – С.12-39. – № 7. – С.153-169.
10. Відділ рукописів Російської державної бібліотеки, ф. 73 “Гнедіни”, оп. 1, спр. 1: Документи о дворянстве Гнединых.
11. Російський державний історичний архів, ф. 1343, оп. 19, ч. 1., спр. 2249, арк. 1-18: Дворянство Гнедина. Екатеринославская губерния. 1852.
12. РДІА, ф. 1343, оп. 45, спр. 608: Алфавит дворянских дел Екатеринославской губернии. 1813-1848.
13. Заболотский П.А. Старейший Запорожский уезд. – Нежин: Типо-литография М.В. Гезера, 1903. – 62 с.